

Vásárhelyi Judit:

ZSÁMBOKI JÁNOS A CICEROI IMITÁCIÓRÓL

Az antik tudománynak és művészetnek a reneszánsz korszakában központi szerepe volt; az antik kultúra volt a polgárság legfontosabb fegyvere a középkori világnézettel szemben. Felelevenítése különböző módon és mértékben ment véhne. Az antik irodalmi művek ujrafelfedezésén, kiadásán, kommentálásán kívül, a középkori latin nyelvvel szemben az ókori, tiszta klasszikus latinnak a felujtása a humanisták egyik legfőbb célja volt. A legtökéletesebb szónokként elismert Cicero nyelvének és művészetének imitálása ezért vált központi elméleti és gyakorlati kérdéssé a reneszánsz korszakában. A reneszánsz elején még nem csak stilisztát láttak benne, - gondoljunk Petrarca hozzáírt leveleire, melyben életével, inconstantiájával ugyan elégedetlennek vallotta magát -, de szelleméről, szónoki képességeiről igen elismerően nyilatkozott. Később - amikor a humanizmus már jobban elterjedt és Cicero még nagyobb súlyt kapott az iskolai tananyagban, a stilisztikai ciceronianizmus váltotta fel a reneszánsz kezdeti, Cicero filozófiai munkásságát tisztelő irányzatát.

A cicerói imitációról a cinquecento korában Cortesi és Politiano, majd Bembo és Pico, della Mirandola, majd a németalföldi Erasmus és Scaliger között folyt vita. E kérdésről egy magyar humanista is irt egy jelentős művet: a pályája kezdetén álló Zsámboki János, aki később Ferdinánd, majd Miksa császár könyvtárosa, udvari történetírója és orvosa lett, s akinek nevéhez rengeteg görög és latin antik auktor szövegkiadása fűződik.

Irodalomra vonatkozó elméleti nézetei elsősorban a Johannes Sturm iskolájában eltöltött egy esztendő, illetve a többszöri páduai tartózkodása idején alakultak ki. Mint ismeretes, Sturm strassburgi iskolájában főleg Ciceróból kiinduló retorikai képzés folyt. A cicerói eloquentia és a tiszta latin stilus elsajátítását célozták a diákok rögtönzött beszédei, vetélkedései is. Zsámboki is itt ismertette meg a szónoklás művészetét, s Cicero és Sturm iránti tisztelete és rajongása is itt fogant. Tübboszöri, többéves páduai tartózkodása során az orvostudomány mellett az Arisztotelészt magyarázó Robortellónál folytatott filozófiai és görög, latin tanulmányokat. Arisztotelész, Horatius poétikai nézetei, s az olasz humanisták irodalom-elméleti munkássága ekkor tárult fel igazán előtte.

Retorika iránti érdeklődése és Cicero művészetének tisztelete itt is megmaradt, ennek ékes bizonyítéka a Párizsban 1561-ben megjelent *De imitatione Ceceroniana dialogi tres* /Három dialógus a cicerói imitációról/ című műve, melyet meghalt tanítványa, Bona György emlékének szentelve Jakob Fuggernek ajánlott.

A dialógus szereplőinek: Bona Györgynek és Zsámbokinak a beszélgetése először általánosságban folyik az imitációról, a humanizmus egyik döntő fontosságú alkotói módszerének értelmezéséről, amellyel a tanítvány Bona szerint minden *arsot* jellemezni lehet.

Létezésének szükségyszerűségét Zsámboki következőképpen magyarázza:

"Mindennek a szülője a természet, amely minden dolgot elindít és véghez visz, és amelyből mindenek részesülnek, úgy örvendezik, hogy eközben úgy tűnik, magával viaskodik és nagy buzgalommal és pontossággal nemz és csiszol ki némely dolgokat, másokat pedig kimerülve és elfeledkezve magáról hanyagul hoz létre, mint akit elhagyott az ereje ... Más dolgokban is nyilvánvaló ez, melyeket a föld

szül ..., sőt az észtól megfosztott élőlényekben is, az áhitott eloquentia dicsőségében is annyira sokarcuan, annyira különböző módon terjeszti ki a természet magát, hogy különös adományában, mellyel elválaszt minket a többi élőlénytől, ugyanannyi változat jelenik meg, mint ahány fej, ahány tudat van. ... Ha mindenkiben egyformán tökéletes lenne, ha mindenkiben tökéletesen meglennének a beszéd ékei és más dolgok ékességei: semmi tér nem maradna törekvéseinknek és fáradásunknak: ebben az állapotban egyformán juttatna a természet sok kellemetlen dolgot is."

A gondolatnak a sztoikus panteizmus felfogásához való hasonlósága világos. Amiképpen Cicero az ész a természetnek emberben való megjelenéseként magyarázta, ugy Zsámboki szerint is az emberek közötti különbség sarkallja őket a tökéletesség elérésére. E dialektikus magyarázatot még árnyaltabbá teszi a kereszténység bünbeesésről szóló tanításának a bekapcsolásával. Zsámboki szerint a bünbeesés óta az ember sok lehetőségét elvesztette és így messze vissza van vetve a tökéletességtől és visszahirja azt a boldog állapotot, amikor "ha a pogány és a szent dolgokat keverni lehetne, Cicerohoz és Démosthenészhez hasonlóan virágoznánk és sok tekintetben felülmulnánk őket." Azon idők elmúltán azonban meg kell elégedni az erőfeszítések hozta kisebb eredményekkel is.

Az ékesszólás képessége választja el az embert idézetünk szerint más élőlényektől, és teszi egyben hasonlóvá a természethez. "Az ékesszólás és a természethez való hasonlóság hirtelen némelyeket úgy fellelkesít, hogy minden tudást, buzgalmat, erőfeszítést a természet követésére fordítanak." A természet imitálása az ars segítségével történhet, az ars tehát az imitáció segítő társaként jelenik itt meg. Szinonimaként használja Zsámboki a *observatio* - 'megfigyelés' és az *experientia* - 'tapasztalás' fogalmakkal, mivel az imitáció összetevőit állan-

dó megfigyelésben és a példák sokaságában látja. Egyenlővé teszi az arisztotelészi mimézissel és a szerinte annak megfelelő platonai tekhnével. "A költészet ars, mely teljes egészében a természet imitációjában és mások példáinak követésében valósul meg."

A fogalmak sajátos keveredésével találja itt magát szemben az ember. Az arisztotelészi miméziis eredetileg az emberi élet szavak segítségével való utánzását jelentette. Értelmezését tekintve Zsámboki is a reneszánsz felfogások képeire formálta Arisztotelész tanítását. Panteisztikus filozófiai magyarázatával a természet szavakkal való utánzásának elméletét látja benne, és így az imitáció részének tekinti, mely szerinte a természetutánzáson kívül példák utánzását is magába foglalja. Az ars is kétértelmű, jelenti a költészetet és történetírást, mint művészetet, de jelenti azt a mesterségbeli tudást is, mely az előbbi értelemben vett ars tökéletes megvalósítását lehetővé teszi az imitáció alkotói módszere segítségével.

Az imitáció általános felfogásának megvilágítása után a retorikában megvalósítandó imitációra és Cicero utánzásának problémáira tér át Zsámboki.

Elsőként az anyanyelven való ékesszólás kérdését tárgyalja. Kifejti, hogy a latin eloquentia virágzása természetes volt, hiszen a rómaiak saját nyelvükön szónokoltak, a humanizmus korában viszont az anyanyelv és a latin kettőssége igen nagy nehézségeket okoz. Ezért kell a latin nyelv imitációja segítségével az anyanyelvet is felékesíteni. Itt említjük, hogy a spanyol Vives és a francia Du Bellay is hasonlóan vélekedtek e kérdéstről.

Ujra a latin és görög eloquentiára térve Zsámboki a nehézségek egyik fő forrását a grammatika és a retorika ellentétében látja. Nem mindent használhat az orator, amit a grammatika megenged. Nem elég tehát csak a grammatikát tudni ahhoz, hogy valaki ékesszóló legyen. Ennek

az állításnak igazolásául azokat a görögül írókat hozza fel példaként, akik megismerkedvén a grammatika szabályaival, rögtön beszédekent ontanak, pedig "Homérosz és Démoszthenész nem nyilvánítaná őket görögöknek, hanem perzsáknak, frigeeknek, szkitáknak és germánoknak, ugyanigy itélkeznek egy magyarról egy germán, egy oláhról egy olasz", stb. Így az egyes nyelvek sajátosságai mellett a beszédmódot is igen mélyen - példák tanulmányozásával - meg kell ismerni. Ebből a célból szükség van az *ingenium*ra. Ennek párosulnia kell az *ars*-szal. A kérdést: "Naturā fieret laudabile carmen an arte" már Horatius is felvetette, Zsámboki válasza hozzá hasonlóan a két komponens együttes meglétét és hatását hangsúlyozza.

Az *ingenium*ban való különbözőség okozza, hogy sokkal többen törekszenek az ékesszólásra, mint ahányan meg tudják valósítani. S ha Cicerót utolérni és elhagyni senki se tudja, mégis törekedni kell arra, hogy eljussunk odáig, "hogy közepesen írjunk és hasonlókká váljunk azokhoz, akik miután sokat voltak a napon és lesültek, ha fedél alá huzódnak, a lesülés nyomát ott is magukon viselik."

E kijelentés nagyon megnyugtatója a mestere előző maximalistább követelményrendszerétől kissé visszariadt Bonát, aki ezek után az imitáció mibenlétéről kíván hal-
lani.

A II. dialógus az imitáció folyamatát jellemzi és a tulajdonképpeni "imitatio Ciceroniana" magyarázatát és genezisét adja. Zsámboki a Cicerónak tulajdonított *Ad Herennium* című retorikai kézikönyv imitációmeghatározását idézi, mely szerint "az imitáció az, ami szorgalmatos belátással arra ösztönzi az embert, hogy beszédben valakihez hasonlóvá akarjon lenni." A hasonlóság iránti vágyakozás, a belátás, a szorgalom és az akarat /*cupiditas*, *ratio*, *diligentia*, *voluntas*/ idézi elő mások példáinak

követését. Bona kételkedve fogadja Zsámboki szavait, hiszen az igazság legyőzi az utánzást, Platonra hivatkozik, aki nem fogadta el az utánzó művészetét, illetve Horatiusra, aki szolgahadnak tekintette az imitátorokat.

Zsámboki viszont annak bizonygatásával, hogy Cicero művészeténél senki többre nem képes, kitart az imitáció mellett. Georgius kérésére röviden összefoglalja, ki mindenki kötelezte el magát Cicero utánzására: Paolo Cortesi kb. 60 évvel Zsámboki dialógusa előtt majd Bembo a cicerói stílus felelevenítésére és normává tételére tetek kísérletet és kortársaikat Cicero utánzására ösztönözték. Zsámboki utal a Bembo törekvéseit követő vitára is, majd meghatározza, ki az igazi ciceronianus: "aki bármely nyelven tisztán, elegánsan, ékesen, a rétori figurák ismeretében, a kívánt módon, értelmesen szól." Nem helyesli Cicero majmolását, életművét olyan műhelynek tekinti, mely bármely célra jól fel van szerelve."

Georgiusnak további kételyei vannak Cicero utánzásával szemben:

- miért egyedül Cicerót kell utánozni?
- ő is többeket utánzott;
- A Cicerót követőknek nincsen terük, teológiai értekezéseket irnak, a cicerói szónoklatoknak megfelelő stílusban;
- nem szükségszerű, hogy amit mások irnak, az rosszabb a cicerói stílusnál;
- miért pont Cicerót kell utánozni, aki erőtlen és felfuvalkodott ember volt?
- a legjobbat csak több dologból lehet kiválasztani.

E kételyek tulajdonképpen a Bembo - Pico della Mirandola vita fő ütközéspontjait érintik. Zsámboki meg is jegyzi, hogy nem Bona találmányai ezek a kérdések. Elismeri, hogy Cicero is több forrásból merített, hibái is voltak, "de Istentől adott természet" volt benne, mely

segítségével megfékezte hibáit, erényekre törekedve minden dologban kiművelte magát. Nem tartja érdemesnek felolvasztani és újra formába önteni mindazt a kincset, mely Cicero művészetében felhalmozódott, mint ahogy Apelles Venus-szobrán - melyben minden testrész a legtökéletesebb különböző minták alapján készült -, sem érdemes keresni, honnan valók az egyes részek, hanem példának kell tekinteni. Azt is elismeri, hogy Cicero valóban fennhéjázó ember volt, művészetét azonban, mint a legtökéletesebbet, mindenképpen utánzásra méltónak tartja. Az egyes dolgok több forrásból való kiválasztása helyett Cicero tüzetes megismerésére szólít fel, az egység, az egyes elemek szerves együtt-megvalósulásának a tanulmányozását könnyebbnek gondolja, mint egyes többfelől megragadott jelenségek megismerését.

Ezek az elvek lényegében megegyeznek Bembonak az érveivel. Neki is ez a gondolatmenete, hogy a latin ékeszólást csak imitációval lehet elsajátítani, okosan csak egyet, a legtökéletesebbet lehet és érdemes utánozni, Cicero a legtökéletesebb.

A harmadik rész ugyan módszertani tanítás kíván lenni, mégsem nélkülözi az általánosabb, elméleti fejtegetéseket sem. Zsámboki először a tökéletes szónoknak tekintett Cicero portréját rajzolja meg. Az ésszerűen cselekvő, mindig a kötelességét szem előtt tartó embert ünnepli benne, aki kötelességét a legmagasabb fokon teljesítette beszédeiben is. Dicsőséget nemcsak e nagyrészt erkölcsi dolgokkal nyert, hanem a műveiben megvalósuló harmóniával és ritmikus összhanggal, mely a lélek és a fül számára kellemes érzetet kelt. Emlékeztet e gondolat Arisztotelész harmoniáról szóló tanítására. A ritmikus összhang, a ritmusnak a beszédben való szükségszerű jelenlétét Zsámboki a művészet "megindító és tanító" funkciójával

igazolja. E gondolatot továbbfűzve megengedhetőnek tartja, hogy a beszéd keillemes volta érdekében a költőktől és a muzsikustól is példát vegyen az orator. A korabeli olasz retorikákban olyan sokat vitatott kérdés, hogy a művészet gyönyörködtet, tanít vagy megindít, így Zsámbokinál is felbukkan.

A továbbiakban az universalis és a singularis, azaz az általános és egyedi imitáció kérdéskörére tér át Zsámboki. Hogyha az alkotó *egy* elődművész módszerével és anyagával él, az az általános imitáció. A singularis imitáció tágabb teret enged az alkotóegyéniségnek, hiszen a másoktól átvett dolgokon kívül saját megfigyelésre is szüksége van, illetve, ha anyag szempontjából nyilvánvaló is az átvétel, a tractatio, az anyag kezelése szempontjából az eredmény mégis eltér az eredetitől. Erre Vergilius példáját hozza, aki Homéroszból, Hésziodoszból, Tehokritoszból egyaránt merített. Az átvett elemek kritika és distinctio nélküli használatát Zsámboki így mindenkoron kerülendőnek tartja.

Az utolsó kérdéskör, amelyet Zsámboki tárgyal: hogyan megy végbe az imitáció. Az imitátor és az imitált művész között a viszony olyan, mint cliens és patronusa között. A patronus jótéteményeivel úgy kell tudni élni, hogy ne jogtalanul és hálátlanul hasonítsunk át mindent, és ne tűnjék úgy, hogy minden idegen. Mercurius mítoszát idézve a furfangos isten cselekedeteihez hasonló ügyeséget követel az imitátortól. Legyen serény, ismerje meg Cicerot, olvassa végig teljesen. Mercurius békateknőből művészi hangszert faragott, ennek segítségével hajtotta el furfangosan, a rámutató áruló nyomokat eltüntetve nagybácsikájának, Apollónak az ökreit, és babérból tüzet rakván, megsütötte és megette azokat. Az imitatornak hasonlóan kell átalakítania és tápanyagává tenni a Cice-

ro művészetéből csent zsákmányt, hogy még az ugyanabban a szorgalmatosságban forgolódo idősebbek se fedezzék fel a tettét. Nem csoda, hogy itt Zsámboki újra a sztoikusok tanítását idézi. Szerintük két ok létezik: isten és a természet. Istén, mint tűz képes a világon mindent létrehozni. Az imitáló szónokok szemében is mindennek a létrehozó oka Cicero, akinek művészete és példái rejtve kell, hogy megjelenjenek az őt imitáló alkotásaiban. Abszolút tekintély tehát Cicero, aki a mindenkori alkotók tehetségének és arsának viszonylatában tud jelenlenni és hatni a reneszánsz művészetében.

Ahhoz, hogy Cicero művészete valóban gyümölcsöző legyen, a tartalom és forma egységét kell Zsámboki szerint az imitátornak szem előtt tartani. A kettő szoros kapcsolatát igen jól látja: "Materia et forma coniunctissima sunt." A forma megalkotásában a példa Cicero, de Zsámboki hasonló módon látja az imitáció megvalósulását a tartalom tekintetében is, bár ezt részletesen nem fejtegeti.

A mű végén Zsámboki Bembo, Manutius, Sadoletus és Sturm követőjének vallja magát és azokat Beroald, Apuleius, Politiano és Mirandola, az anticiceroniánusok elé helyezi. Erasmust kissé mentetve említi, mondván, hogyha a problémával tényleg behatóbban foglalkozott volna, másokat biztosan felülmul. De ő az akkor ingadozó egyház iránti buzgalommal lévén elfoglalva, másokat is erre akart inteni. Tehát csak így, sommásan utal az erasmusi Ciceronianus című mű egyik fő gondolatára, mely szerint Cicero beszédmódorát nem lehet a kereszténység korában alkalmazni. Egyébként Zsámboki Erasmus ékes és egyéni stilusáról ugyanitt elragadtatottsággal nyilatkozott.

Sturmról is hosszabban értekezett. Tanítványa figyelmébe ajánlotta az előkészületben levő, Cicero stilusáról szóló munkáját. Sturm méltatásán kívül a szónokok felkészüléséről és gyakorlatairól szóló fejtegetések - a szóbeli gyakorlás, mely nem csak oratiók, hanem költemények előadását is

célul tüzték ki - a sturmi iskolát juttatják az olvasó eszébe.

Zsámboki János Dialógusát nem vitairatnak szánta, hanem az imitáció elméleti és gyakorlati problémáit akarta feltárni. Ezért foglalkozott mindazokkal a kérdésekkel, melyeket az ókori vagy reneszánszkori elméletirők csak részlegesen tárgyaltak.

Igy tőle tanítványa és vele együtt az olvasó is egséges képet kaphatott az imitációról.

Az egyes problémákhoz kapcsolódó korabeli felfogásokat röviden érintettük, összefoglalásunkban csupán néhány kérdésre hívnám föl a figyelmet.

Egyik ilyen a sztoicizmushoz való kapcsolat kérdése. Mind az imitáció általános elméleti megindolásakor, mind pedig annak magyarázatakor, hogy mit jelentett Cicero a humanizmus korának, a filozófiához folyamodott Zsámboki. Nem csoda ez, hiszen az eklektikus Cicero a sztoá római korszakának legjelentősebb művelője, tehát kézenfekvő volt, róla éppen az általa művelt filozófiai irány segítségével szólni. Zsámboki egyébként éppen legsztoikusabb művét, a *Somnium Scipionis*t a dialógus későbbi kiadásához csatolva megjelentette. Meg kell azt is említenünk, hogy az ujsztoicizmus tanítását kidolgozó Justus Lipsiusszal később igen jó barátságban volt.

A másik kiemelkedő gondolat az, hogy Zsámboki ugyan elismerte a cicerói imitáció szükségességét, de nem olyan értelemben, mint kora tulzó ciceronianusai tették, akik csak azokat a szintaktikai kifejezéseket fogadták el, melyeket Cicero is használt. Ezért is nem vetette el Erasmus művét sem, amely lukianoszi stilusban éppen az ilyenfajta tulzó ciceronianusokat vette célba.

S végül ilyen jelentős mozzanat az, hogy Zsámboki dialógusa tárgyilagosan figyelmeztet arra, hogy Cicero

stilusának tökéletessége utolérhetetlen, de ennek ellenére mégis törekedni kell azt a lehető legteljesebben megvalósítani. A reneszánsz emberének nagyra törekvő lelkesedése így ragadható meg Zsámboki művében is.

I R O D A L O M

- Eckhardt Sándor: *A magyar szónokképzés a XVI. századi Strassburgban.* Budapest, 1944.
- Klaniczay Tibor: *Európai és magyar reneszánsz. - A mult nagy korszakai* c. kötetben. Budapest, 1973.
- Varga László: *De operibus philologicis et poeticis Ioannis Sambuci.* Acta Antiqua. 1966. 231-244.
- Varga László: *Quibusnam cum viris doctissimis Europae Sambucus coniunctiones litterarias inierit?* Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. 1967. 99-115.
- Vargha Anna: *Justus Lipsius és a magyar szellemi élet.* Budapest, 1942.
- Zielinski Tadeusz: *Cicero im Wandel der Jahrhunderte.* 3. Auflage. Leipzig - Berlin, 1912.